

UOT: 821.512.162(091)

Gülnar Əqiq*

FƏTƏLİ ŞAH QACAR
VƏ
KLASSİK POEZİYA ƏNƏNƏLƏRİ**Açar sözlər:** qacarlar, XIX əsrdə ədəbi mühit, Fətəli şah Qacar, Hafiz, Sədi**Key words:** gajars, literary environment in XIX century, Fətəli Shah Qajar, Hafiz, Saadi**Ключевые слова:** калджары, литературная среда в XIX веке, Фатали шах Калджар, Хафиз, Саади

X əsrdən etibarən Yaxın Şərqdə ərəb xilafətinin siyasi mövqeyinin zəifləməsi ilə Orta Asiya və İranda yaranmış Samanilər və Qəznəvilər dövləti qədim Sasanı mədəniyyətini bərpa etmək üçün say göstərir və ədəbiyyatın saray çərçivəsində tərəqqisinə diqqət və qayğı ilə yanaşırdılar. Hökmdarlar dövrün tanınmış söz sahiblərini öz saraylarına dəvət edir və farsdillli poeziyanın dəbdəbəli saray mühitində inkişafı üçün lazımı şəraiti yaradırdılar.

Erkən orta əsrlərdə fars dilinin bütün Şərqdə şeir və ədəb dili kimi formalaşması Azərbaycanda da bu dildə yazıb-yaradan çoxlu sayda şairlərin söz meydanına qədəm basmasına səbəb olmuşdur. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı həm forma, həm də məzmun baxımından uzun əsrlər boyunca ərəb və farsdillli Şərq ədəbiyyatı ilə bağlı olmuş, hətta sonrakı dövrlərdə dahi söz ustalarımız ana dili ilə yanaşı, bu dillərdə də dəyərli ədəbi nümunələr yaratmışlar. XIX yüzillik xalqımızın tarixində həm siyasi-ictimai, həm də ədəbi-mədəni təbəddülatlar baxımından türk tayfalarının öz siyasi çevikliyi ilə fərqləndiyi bir dövrdür. Öz ulu babaları səfəvilərin, sonra isə əfşarların layiqli davamçısı olan qacarların qanlı-qadalı hərbi meydanlarından siyasi hakimiyyətə yetişməsi ilə ədəbiyyat da yeni bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Etnik mənşəcə türksöylü olan və yüz ildən artıq bir müddətdə bütün İran və Azərbaycanı idarə edən qacarlar sülaləsinin ikinci hökmdarı Fətəli şah Qacar şeir və şairlərə diqqət və sayğısı ilə böyük şöhrət qazanmışdı. Tarixə nəzər salsaq, bir çox hökmdarlar şeir yazmaq istedadına malik olmuşlar. Fətəli şah Qacar isə o hökmdarlardan idi ki, ədəbi fəaliyyəti siyasi fəaliyyətini kölgədə qoymuşdur. Tədqiqatçılar İngiltərə, Fransa və Rusiya kimi imperialist dövlətlərinin İranın daxili işlərinə müdaxiləsini, ölkədə baş verən iqtisadi böhran və ən başlıcası İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ, Gəncə, Şəki, Lənkəran, Dərbənd kimi Azərbaycan xanlıqlarının və Şərq Gurgüstan vilayətlərinin Rusiyaya birləşdirilməsini məhz onun uğursuz siyasi fəaliyyətinin nəticəsi hesab edirlər.

Bəşər tarixində XIX yüzilliyin ikinci yarısı elm və mədəniyyət sahəsində tərəqqi dövrü sayılır. Bu dövrdə xüsusilə, Qərbi Avropada və Rusiyada sənaye sahəsində əldə olunan nailiyyətlər insan sivilizasiyasının tarixində mühüm ixtiralar hesab edilir. Bütün bu olaylar hələ əsrlər öncə mədəniyyətin intibah dövrünü yaşamış Şərq də öz təsirini göstərirdi. Məhz "Qacarlar dövləti İranın Avropa ilə ilk əlaqələrinin yaranmasında böyük rol oynamışdı" [1, s.79]. Bu dövrün ictimai-siyasi mənzərəsi, xüsusilə Fətəli şahın siyasi fəaliyyəti iranlı alimlər Səid Nəfisi, Əhməd Kəsrəvi və başqaları tərəfindən müxtəlif cür şərh edilir.

Fətəli şahın taxta çıxması ilə söz və qələm əhli şahın cah-cəlalı sarayına toplaşdılar və "monqolların və təymurilərin dövründən başlayaraq səfəvilər dövrünədək davam edən "hind səbki" adlanan mücərrəd ifadə və ibarələrlə dolu üslubun əvəzində farsdillli poeziyada yeni bir mərhələnin tə-

* Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi. E-mail: gulnarjafarzade2002@gmail.com

nü-kamil olan məşuqunun yeganə eybini onun vəfasızlığında görür. Qəzalın sonuncu beytində Hafiz gözəllik ilahəsi Zöhrənin (Venera) Allahın Yer üzünə göndərdiyi mələkləri (Harut və Marut) günahə batırması haqqında əsərinə işarə edərək göstərir ki, onun tərənlərini oxuyan Zöhrə göylərə qalxmış Hazrati-İsami rəqs etməyə vadar edir. Xaqan da ikinci beytdə yərnin bir qəmzəsindən yaranan sehr ilə Hazrati-İsami göylərdən yerə endirir.

Gözəlləri, eşqi, vüsəl həsrətini, hicran əzabını, aşiqin iztirablarını, məşuqunun işvələrini vəsf etməklə, həm də qəzalda öz irfani-fəlsəfi konsepsiyasını ortaya qoyan Hafiz qəzalın Şərqiən Şərqiən populyar şeir formasına çevirmişdir. Onun yaradıcılığı özündən sonra böyük bir ədəbi məktəbin yaranmasına zəmin olmuş və farsdillili poeziyanın bugünkü zirvəyə çatmasına böyük rol oynamışdır.

Klassik şeirdə lirik janrıən əsas ifadə formalarından olan qəzal Fətəli şahın divanının əsas hissəsini təşkil edir. Böyük əksəriyyəti aşiqənə mövzuda yazılmış bu qəzəlləri nəzərdən keçirərək, qəcar şahının yaradıcılığının Şərq poetika əlmünün əsnələri ilə yaxından bağlı olduğu qənaətinə gəlmiş olar. O, sələflərinin poetik irsindən bəhrələnmək, öz şairlik fantaziyasından və bədiə təxəyyüdü qüdrətindən istifadə edərək XIX yüzilliyin ədəbi mühitini lirik şeirləri ilə zənginləşdirmişdir. Klassik poetika əlmünün sirlərindən bələd olan şair böyük fars şairi Sadi Şirazinin də bir neçə qəzalına nəzirələr yaratmışdır. Mövzu və ideya cəhətdən klassik poeziya əsnələrinə sadiq qalan Fətəli şah bədiə snətkarlıq baxımından da bu əsnələrə riayət etmişdir. Məzmun və formaca bir-birinə bənzər qəzəlləri fərqləndirən cəhət məhz şairin bədiə ifadə vasitələrindən və poetik fiqurlardan məharətlə istifadə etməkdir.

Klassik Şərq poeziyasında aşiqənə qəzalın ustadı hesab edilən şairlərdən biri də müdrik Sadi Şirazidir. Fətəli şahın Sadinin məşhur qəzalına yazdığı nəzirəsi snətkarlıq baxımından diqqət cəlb edir:

آتس به جان و دل زندان آتسین رخسار ها
تا کی به حسرت بنگیرم از رخنه ی دیسوار ها
جان داده مشتاقان بسی از حسرت دیسوار ها
در بیفتای ها ترا من از مومدم بهار ها
هر چند که با نند روان گشتمید در بیمازارها
افتاده بین بر خاک ره از هر طرف بیسارها
مقدم بلبل روز و شب از نوری گشزارها

از مهر روی گرخان در سینه دارم خارها
بر روی ما ای باغیان بگشا در گشزارها
و صلعت کجا روزی شود روزی مرا ای دلستان
هرگز نکردی تو وفا بر وعده ای ای بیوفسا
مانند تو یوسف رخ پیدا نخواهد شد دیگر
بر عاشقان حسنه دل زان لب ببشما شربتسی
از حسرت کوی بیتان نالان بود خاقان همسی

*Güzlülərin mahabbətindən sinəmdə tikanlar var,
Bu atəş üzlü canlar qəlbimizi oda yaxdılar.
Bizim üzümüzə gül bağçasının qapısını aç, ey bağban,
Nə vaxta qədar divarların arasından baxacaq?
Yüsəlin nə vaxt mənə ruzi olacaq, ey qəlb övləyan,
Çox arzusunda olanlar görüshəsrət ilə can verdidər.
Ey bəvəfa, sən heç vaxt heç bir vədinə əməl etmədin,
Vəfasızlıqda mən səni dəfərlə snəmişəm.
Sənin kimi Yüsif üzlü tapılmayacaq daha,
Əlimizdə pul bazarları nə qədar gəzsək də.
Ürəyi qanlı aşiqlərinə dodaqlarımla şərbət bəxş etlə,
Gör hər tərəfdən neçə xəstələrin yoluna düşəni bilə.
Gözəllər bağçasına həsrət qalan Xaqan nalə edər,
Gülzərdən uzaq düşən bulbul kimi gəcə-gündüz.*

Qəzal janrı üçün xarakterik olan romantizm motivləri ilə zəngin olan bu parça həqiqətən Fətəli şahın zəngin mənəvi əlamətdən xəbər verir. Şərq poetikasının əruz, qəfiyə, bədiə və məna kimi əlmələrinin incəliklərindən bələd olan şairin yaratdığı bu qəzal oxucuya dərin təsir bağışlayır. O, bura-

da qəzəli bütöv bədiə parça kimi şərtləndirən məzmun vəhdətini qoruyub saxlamışdır. Şair lirik qəharının məşuqəsinin üzünü görmək üçün çırpınan ürəyinin hiss-həyəcanını, keçirdiyi iztirabları açıq-aydın təsvir edir. Onun məhəbbət mövzusunda qələmə aldığı əksər qəzəllərində olduğu kimi burada da cinas, mübaligə, bənzətmə və istisralardan istifadə edərək maraqlı poetik lövhələr yaratmışdır. Qəzalın üçüncü beytində şair böyük məharətlə "ruzi" sözünü iki müxtəlif mənada işlətməklə tam cinas yaratmışdır. Beşinci beytdə isə bədiə söz snətinin "təlmih" adlanan növündən istifadə edərək məşhur "Yusif və Züleyxa" rəvayətinə işarə edir. Altıncı beytdə isə yərnin dodaqlarını "şərbət məxzəni" nə bənzətməklə, yüksək snətkarlıqla istisraə yaratmışdır.

Fətəli şahın divanında müəllifdən yüksək snətkarlıq və böyük məharət tələb edən, incə zövqlü oxşayan bələ qəzəllər çoxdur. O, Sadi və Hafizdən başqa Ənvəri, Farruxi, Unsuri, Xaqani, Əmir Muizi kimi böyük söz ustalarının da yaradıcılığına müraciət etmiş, gözəl poetik nümunələr yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. 1366. تاریخ نفسی سعید اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر. جلد اول. انتشارات بنیاد. آراین پور. ص 37.
2. 1372. آراین پور. ص 37. از صبا تا نیکا جلد اول. تهران. انتشارات زوار.
3. صفایی ابراهیمی. نهضت ادبی ایران در عصر قاجار. تهران. انتشارات ابن سینا.
4. Rüstomova Azadə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. 2-ci cild. Bakı. "Elm". 2014.
5. Aristotel. Poetika. Bakı, 1974.

FATHALI SHAH GAJAR AND CLASSICAL POETRY TRADITIONS

Summary

By referring ghazal subjects to the describing the beauties, love, longing separations between lovers and the pains of the lover and revealing his own mystical-philosophical view of conception in his poems, Fathali Shirazi (1325-1389) turned ghazal into the most popular and beloved genre of the Eastern poetry. His poetry created a great literary school and played a major role in reaching the Persian-language poetry to a high level. Fathali Shah Qajar (1769-1834), the second ruler of the Qajar dynasty, unlike his great predecessor and uncle Agha Mohammed Khan, was famous for his legendary and honorable palaces. Early in his reign, Fathali Shah Qajar established a court known by its writers and poets. The essential quality his role is a revival of classical poetic traditions and the foundation of poetic assembly "Enjumi-en-khaqan" (assembly of ruler) by Fathali shah Qajar, which was one of the most important literary events in the XIX century.

The literary movement of this period led by poets, who were known for reviving the style of classical masters of poetry such as Firdousi, Khagani, Saadi and Hafiz. The patronage of Fathali Shah Qajar had a great influence on the cultural life of the court and during his reign should be considered as the golden age of development in poetry of the XIX century.

ФАТАЛИ ШАХ КАДЖАР И ТРАДИЦИИ КЛАССИЧЕСКОЙ ПОЭЗИИ

Резюме

Хафиз Ширази (1325-1389) превратил жанр газели в самую популярную форму восточной поэзии, в которых воспеваются красавица, любовь, предвкусные встречи, боль разлуки, страдания влюбленного, чары возлюбленной, раскрывая свою мистико-философскую концепцию. Его творчество заложило основу большой поэтической школы и сыграло важную роль в развитии персоязычной поэзии.

Фатали шах Каджар (1769-1834 гг.), в отличие от своего предшественника и дяди, второго правителя из династии Каджаров – Ага Мухаммеда хана, прославился роскошными и легендарными дворцами. С приходом к власти Фатали шах основал дворец, который прославился своими поэтами и литераторами. Одним из его важных достижений в возрождении традиций классической поэзии было создание поэтической среды «Анджуман-и хахан».

AMEA

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, 2019, № 1

Поэты, обратившиеся к творчеству таких классиков, как Фирдовси, Хагани, Саади и Хафиз, продолжили литературный процесс этого времени. Забота и покровительство Фатали шаха в отношении поэтов и литераторов оказали значимое влияние на культурное развитие дворцовой жизни. Именно поэтому годы его правления можно отнести к золотой эпохе развития классической персоязычной поэзии XIX в.